

УДК 332.146.2:334.012:334.78

Н. В. Алтухова,
аспірант, Європейський університет

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

У статті систематизовано й згруповано чинники, згідно з їх економічною природою, які перешкоджають інноваційному розвитку агропромислової галузі України.

Створення інноваційних кластерів агропромислових розглядається як ефективний шлях вирішення проблеми інноваційного відставання АПК.

The article systematized and grouped factors (according to their economic content), which hinder the development of innovative agro-industry of Ukraine. Creating innovative agro-clusters is considered as an effective way to solve the problem of innovation lag of agricultural industry.

Ключові слова: інновації, інноваційний процес, агропромисловий комплекс, виробничі кластери.
Key words: innovation, innovation process, agro-industry, innovation industrial clusters.

ВСТУП

Можливості України в аграрному секторі надзвичайно великі. Це пояснюється тим, що родючі чорноземні ґрунти становлять близько 60 % загальної площі ґрунтів, а найбільш родючі, з вмістом гумусу від 3 до 7% і товщиною гумусового шару близько 1 метра займають більше 10 % території країни. У поєднанні зі сприятливим кліматом і вдалими географічним положенням все це робить агропромисловий комплекс однією з найважливіших галузей економіки. Крім того, виробництво і переробка сільгосппродукції в Україні здійснюються без надмірного використання добрив і хімічних добавок, що зумовлює високий експортний потенціал українського агропромислового продукту.

Однак, несприятлива економічна ситуація останніх років як у світі, так і в Україні призвела до істотного спаду в агропромисловій галузі. Високі ціни на паливо, нестача сучасної техніки, недосконалість системи кредитування, нераціональне використання сільгоспугідь, далекі від досконалості організація і планування діяльності призводять до низької ефективності підприємств АПК.

Подолати ці тенденції дозволить тільки переведення агропромислових підприємств всіх галузей і рівнів на інноваційний шлях розвитку.

Тема інновацій в сільському господарстві і в цілому в агропромисловому комплексі висвітлена в українській та світовій науці дуже широко. Глибокий аналіз визначень інновацій та інноваційної діяльності в сільському господарстві дано

українськими вченими О.С. Височан і Ю.В. Пікуш [1]. Функціонування організаційних структур на всіх етапах інноваційного процесу досліджено І.М. Міщенко [2], Г.М. Саранчук [3], Є.Ш. Саїд-балаєвою [4]. Понятійно-категорійний апарат проблеми проаналізовано також в роботах російських вчених В.А. Іванова [5], О.В. Попової [6] і С.А. Познякова [7].

Причини недостатнього інноваційного розвитку як сільського господарства, так і в цілому агропромислового комплексу України розглядаються в роботах вчених Г.П. Канафоцької [8] та В.І. Покотилової [9]. Багато в чому схожі проблеми існують і в російському агропромисловому комплексі. Розглянути їх корисно було б і для українських реалій, в чому допоможуть роботи російських економістів В.І. Юдіної [10], О.В. Зінченко [11], Г.Г. Суспіціної [12].

Різноманітність чинників, які впливають на ступінь інноваційного розвитку агропромислового комплексу України, вимагає їх систематизації і групування. Це дозволить поглибити їх аналіз, а також більш ефективно розглянути шляхи подолання недостатнього використання в АПК різних інноваційних механізмів.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою даної статті є:

- 1) уточнення визначень інновацій та інноваційних процесів в АПК України;
- 2) систематизація і групування чинників, які впливають на інноваційний розвиток АПК;
- 3) пошук шляхів подолання цих негативних

чинників у сучасних українських економічних і соціальних реаліях.

РЕЗУЛЬТАТИ

Існує велика кількість визначень інновацій та інноваційної діяльності. У цій роботі увагу буде зосереджено на визначеннях інновацій стосовно до агропромислового комплексу. Цікаво познайомитися з різними поглядами на це поняття.

Глобально інновації в АПК можна розглядати як зміну, що вноситься суб'єктом господарювання у власну діяльність з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку та задоволення суспільних потреб [1].

З точки зору результатів, інновації в АПК — це поліпшення продуктів харчування, матеріалів, нової техніки, нових технологій у рослинництві, тваринництві та переробній промисловості, нові форми організації і управління різними сферами економіки, нові підходи до соціальних послуг, що дозволяють підвищити ефективність виробництва [5].

Якщо розглядати інновацію як процес, то агроінновація — це інновація, яка зачіпає безпосередньо (або опосередковано, у межах технологічного ланцюга) процеси, учасниками яких є людина, машина (устаткування, інструмент тощо) і компонент навколишнього середовища (тварина, рослина і таке інше), існування яких у природному середовищі (без участі людини) неможливе або можливе лише з втратою базових функціональних ознак [6].

З організаційної точки зору, агроінновація — це є функціонування організаційних структур на кожному етапі інноваційного процесу — від створення новацій (здійснення маркетингових досліджень, проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, їх експериментального освоєння й апробації, оформлення у вигляді звітів, матеріального стимулювання науковців і винахідників, охорони новацій як об'єктів інтелектуальної власності) до впровадження у виробництво (перетворення в інновації) [2].

Інноваційний процес у АПК розглядається також як сукупність науково-технічних, технологічних, організаційно-управлінських, екологічних і соціальних змін, які відбуваються в процесі реалізації нововведень та доведення їх до використання безпосередньо у виробництві з метою розвитку підприємств агропромислового виробництва та отримання якісно нової продукції, що задовольняє нові суспільні потреби [7].

Інноваційний процес у сільському господарстві пов'язаний з організаційно-економічним, техніко-технологічним оновленням, що спрямований на удосконалення агропромислового виробництва, підвищення ефективності та конку-

рентоспроможності на основі використання досягнень науки, техніки, передового вітчизняного та світового досвіду [3].

Інноваційна діяльність у сільському господарстві — це процес впровадження наукових досягнень у виробництво, що корінним чином впливає на підвищення конкурентоспроможності виробників і різко підвищує економічну ефективність продукції, що виробляється [4].

З наведених визначень випливає, що інновації в агропромисловому комплексі (зокрема, у сільському господарстві) — це, з одного боку, процес досліджень, розробок і поширення нових видів продукту, нових технологій, організаційних форм і маркетингових методів в агропромисловому комплексі, а з іншого боку, матеріалізований результат цього процесу, виражений у зміні всього господарського механізму агропромислового підприємства, переходу його у новий стан, що дозволяє підприємству підвищити ефективність своєї діяльності за допомогою підвищення конкурентоспроможності продукції.

Недостатній розвиток інновацій у сучасному агропромисловому комплексі є очевидним, і зумовлено це різними за своєю економічною і соціальною суттю чинниками. Спробуємо класифікувати ці чинники в залежності від їхньої природи.

1. Природньо-історичні чинники:

1) значна залежність технологій виробництва в АПК від складних природньо-кліматичних і погодних умов [10];

2) культурне та технічне відставання АПК від промисловості, села від міста, яке склалося історично;

3) місце сільського господарства в системі суспільного розділу праці, при якому у міру розвитку індустріальних технологій дедалі більша частина його основних та оборотних засобів відтворюється в промисловості, тому НТР повинна була перш за все охопити промисловість, а вже потім сільське господарство;

4) складність агровиробництва, необхідність створення цілого комплексу різноманітних автоматичних систем машин і знарядь в залежності від видів рослин та порід тварин, особливостей природнокліматичних умов;

5) більш пізній розвиток біології, генетики, хімії та інших наук, від яких залежить НТР у сільському господарстві [8].

2. Організаційні чинники:

1) відособленість більшості сільськогосподарських товаровиробників на всіх рівнях: від організацій, які виробляють науково-технічну продукцію, до підприємств, що здійснюють її реалізацію [10], нескоординованість дій суб'єктів інноваційної діяльності;

Рис. 1. Динаміка зростання інвестицій в основний капітал*

* — складено автором за даними звіту "Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності" Державної служби статистики України [14].

2) відсутність чіткого і науково обгрунтованого організаційно-економічного механізму передачі досягнень науки у виробництво і, як наслідок, істотне відставання галузі з освоєння інновацій в порівнянні з промисловістю [10];

3) відсутність інфраструктури інноваційної діяльності [11].

3. Наукові та освітні чинники:

1) відсутність ефективних форм організації та управління наукою, з'єднання науки з освітньою системою, з агропромисловим виробництвом; недоліки в міжрегіональному та міжгалузевому науково-технічному співробітництві;

2) слабка рівень взаємодії міждисциплінарних наукових шкіл [11];

3) орієнтація у прикладній науці саме на розробку, а не на впровадження [12];

4) існування недосконалої системи прогнозування потреби у кваліфікованих робітничих кад-

рах та фахівцях з вищою освітою для ринку праці України та їх підготовки;

5) недосконалість наявної мережі наукових установ Національної академії аграрних наук та вищих аграрних навчальних закладів усіх рівнів акредитації [13];

6) відсутність науково-методологічної бази формування інноваційної системи [9].

4. Фінансово-економічні чинники:

1) недостатність фінансових ресурсів для забезпечення наукових досліджень та впровадження інноваційних розробок [9];

2) спрямування науковими установами близько 96 % усіх видатків з державного бюджету на соціальні виплати та відсутності видатків розвитку на оновлення матеріально-технічної бази вищих аграрних навчальних закладів і наукових установ [13].

Так, інвестиції в основний капітал в сільськогосподарській галузі (основі АПК) хоча і мали за останні роки тенденцію до зростання, але динаміка цього зростання була в середньому в 11 разів нижче, ніж динаміка зростання інвестицій в основний капітал в цілому по Україні, що видно з поведінки ліній тренду графіків, які зображені на рис. 1;

3) низька привабливість інвестицій в інновації в галузь АПК через неможливість окупності інноваційних проектів в АПК в коротко- і середньостроковий період [12];

4) високі ставки за кредитами для підприємств агропромислового сектора. Ставки за кре-

Рис. 2. Динаміка изменения процентных ставок за кредитами в Україні.*

* — складено автором за даними Статистичного бюлетеня Національного банку України [15].

дитами в АПК останні роки були вищі за ставки за кредитами в інших галузях в середньому на 3,6%. За період з травня 2009 року ставки за кредитами в АПК знижувалися, як і взагалі ставки за кредитами в Україні. Але середнє зниження ставок за агрокредитами відбувалося в 1,22 рази повільніше, аніж за кредитами в інших галузях, що видно з поведінки ліній тренда графіків, які зображені на рис. 2.

5. Державні та законодавчі чинники:

1) відсутність системності у здійснюваних державою заходах щодо реалізації інноваційного потенціалу національної економіки;

2) державне управління інноваційною діяльністю здійснюється без чітко сформульованої стратегії науково-технологічного та інноваційного розвитку, інтегралу її реалізації, послідовної і виваженої зовнішньої та внутрішньої економічної політики;

3) відсутність дієвої системи пріоритетів розвитку науково-технологічної сфери. Пріоритети інноваційного розвитку проголошені суто формально, механізми їх реалізації не відпрацьовані;

4) неготовність апарату державного управління до предметної діяльності, спрямованої на інноваційний розвиток економіки;

5) державне управління інноваційною діяльністю забезпечується за галузевим принципом [9];

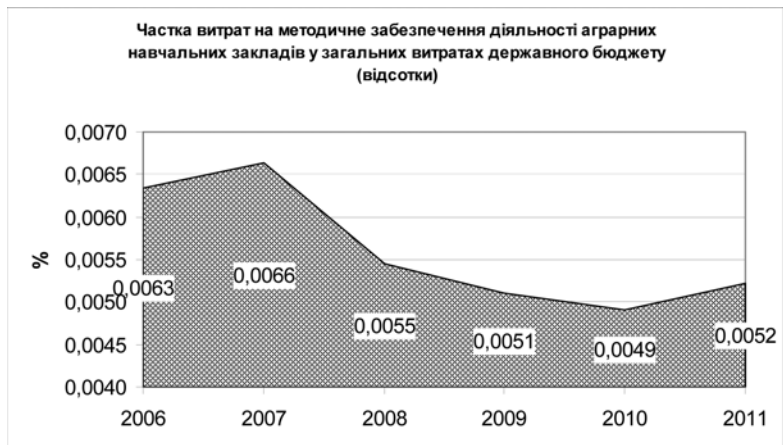
6) незавершеність процесів розподілу власності в Україні;

7) недовершеність нормативно-правової системи регулювання і стимулювання інноваційної діяльності;

8) незважаючи на те, що базове законодавство, необхідне для формування в Україні розвиненого ринку інноваційної продукції, вже значною мірою створено, його практичне використання стримується вкрай недостатньою інфраструктурою, нерозвиненістю системи захисту інтелектуальної власності;

9) спроби здійснення галузевих "технологічних стрибків" за умов збереження загальної несприятливості підприємницького та інвестиційного клімату в країні;

10) надмірний фіскальний тиск, неефективність інституційної структури економіки, що обертаються втратами інших секторів економіки. Продукція високотехнологічних галузей не знаходить збуту в інших галузях через великий тех-

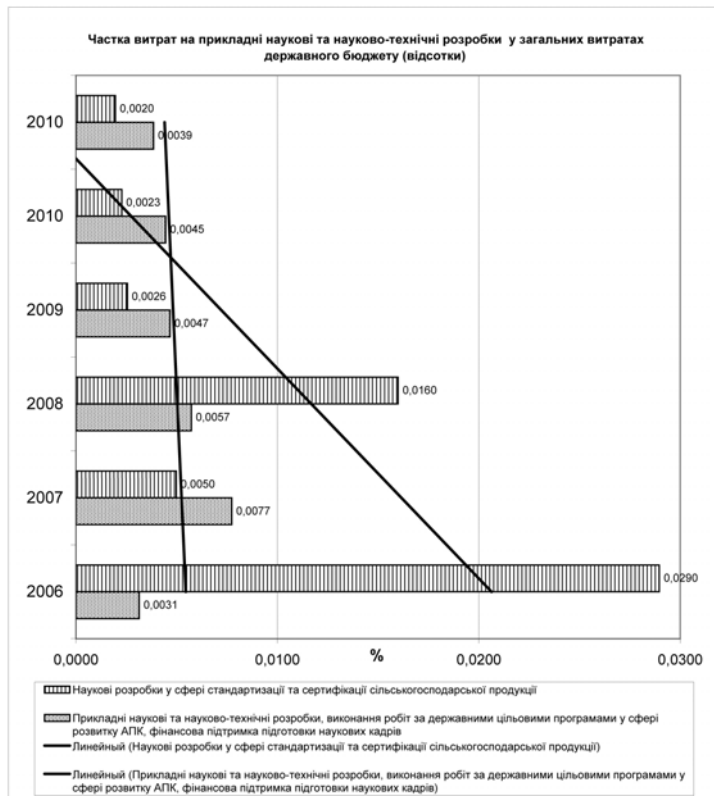

Рис. 3. Частка витрат на методичне забезпечення діяльності аграрних навчальних закладів у загальних витратах державного бюджету (у відсотках)*

* — складено автором за даними Законів України "Про Державний бюджет України" за 2006—2011 роки [16; 17; 18; 19; 20; 21].

нологічний відрив і відсутність мотивації до її використання, що суттєво знижує синергетичний ефект інновацій, відтак, ефективність таких "точок зростання" нівелюється в суспільному масштабі [9];

11) недосконалість формування державного замовлення на наукову продукцію і відсутності

Рис. 4. Частка витрат на прикладні науки та науково-технічні розробки у загальних витратах державного бюджету*

* — складено автором за даними Законів України "Про Державний бюджет України" за 2006—2011 роки [16; 17; 18; 19; 20; 21].

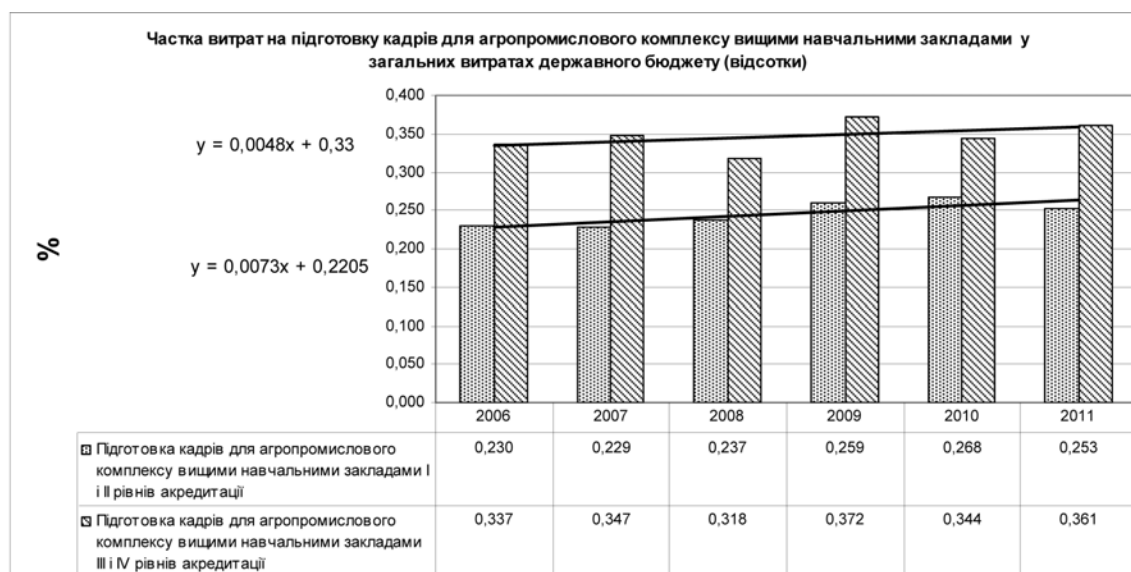

Рис. 5. Частка витрат на підготовку кадрів для агропромислового комплексу вищими навчальними закладами у загальних витратах державного бюджету *

* — складено автором за даними Законів України "Про Державний бюджет України" за 2006—2011 роки [16; 17; 18; 19; 20; 21].

ефективної системи впровадження наукових розробок в агропромислове виробництво [13];

12) недостатність бюджетного фінансування на наукові розробки у сфері розвитку АПК та методичне забезпечення діяльності аграрних вищих навчальних закладів.

Так, частка витрат на методичне забезпечення діяльності аграрних навчальних закладів у загальних витратах державного бюджету знизилася з 0,0063% в 2006 році до 0,0052% (рис. 3).

Видатки на прикладні наукові та науково-технічні розробки у сфері АПК у відсотках до загальних витрат державного бюджету за період з 2006 по 2010 рік знижувалися, що видно по лініях тренду на графіках, які ілюструють динаміку цих витрат (рис. 4). Особливо помітно зни-

жувалася частка витрат на наукові розробки у сфері стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції.

Незначне зростання питомої ваги в загальних витратах державного бюджету демонструють лише витрати на підготовку кадрів для агропромислового комплексу вищими навчальними закладами (рис. 5).

6. Ринкові фактори:

1) повільне формування в Україні сучасного і масштабного ринку інноваційної продукції;

2) недостатнє вивчення попиту на інновації. Маркетингові методи не використовуються при визначенні пріоритетних розробок та наукових досліджень. У результаті, багато інноваційних розробок не досягають стадії впровадження, не стають інноваційним продуктом.

5. Соціально-економічні чинники — відсутності належних соціально-побутових умов, що призводить до відсутності у випускників вищих аграрних навчальних закладів та працівників аграрної галузі мотивації для досягнення якісного результату своєї праці [13]. Зокрема, зростання заробітної плати в сільському господарстві відбувається приблизно в півтора рази повільніше, ніж зростання заробітної плати в Україні в цілому. Це видно по поведінці ліній тренда кривих зростання заробітної плати, які зображені на рис. 6.

На думку автора, найбільш ефективним способом підвищення інноваційної спрямованості в АПК Украї-

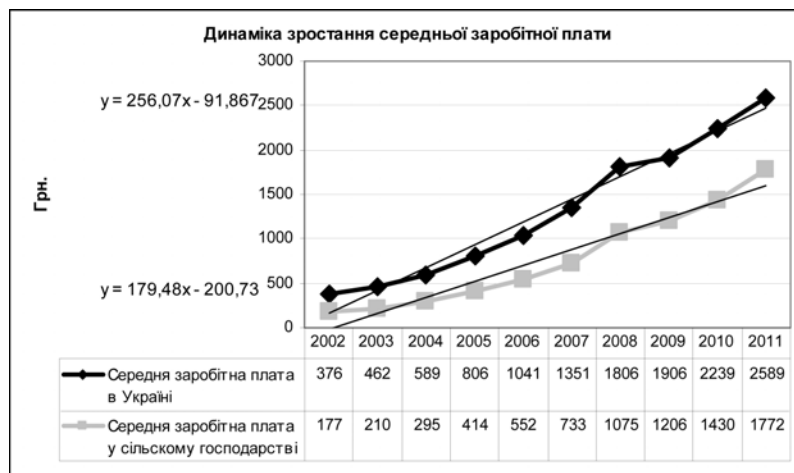

Рис. 6. Динаміка зростання заробітної плати в Україні *

* — складено автором за даними звіту "Середня заробітна плата за видами економічної діяльності" Державної служби статистики України [22].

ни є створення інноваційно-виробничих кластерів. Кластерна система об'єднання підприємств дозволить подолати відразу кілька факторів, які гальмують розвиток інновацій у цієї галузі економіки. В першу чергу, в сфері організації. Об'єднання в кластері сільгоспвиробників, організацій, які виробляють науково-технічну продукцію, та підприємств логістичної спрямованості дасть змогу скоординувати дії суб'єктів інноваційної діяльності за всім інноваційним ланцюгом і замкнути його. Сільгоспвиробник (а разом з ним і галузь переробки його продукції та інші допоміжні галузі) є прямим замовником науково-технічних розробок для науково-дослідних організацій, які входять до кластера. На базі замовника здійснюється апробація цих розробок, облік претензій і зауважень. З урахуванням цих зауважень, проводиться вдосконалення інноваційної розробки і "доведення" її до стану, за яким ця розробка буде використовуваною у виробництві з максимальною ефективністю. А оскільки допоміжні — торгові, логістичні та інші — підприємства знаходяться в безпосередній організаційній (а також територіальній) близькості як до виробника агропродукту, так і до науково-технічного розробника, то інноваційна розробка максимально враховує ще й їхні комерційні та виробничі інтереси. Таким чином, інноваційний продукт (так в цьому контексті автор називає інноваційну розробку), завдяки наявності постійного зворотного зв'язку із замовником, створюється максимально досконалим для впровадження та використання.

Таким чином, вибудовується чіткий локальний організаційно-економічний механізм передачі досягнень науки у виробництво. Причому механізм цей є життєздатним та одночасно гнучким, здатним реагувати як на сьогоднішні потреби агровиробника, так і на потреби його перспективного розвитку.

Крім того, об'єднавшись в кластер, різні підприємства та установи з більшою ефективністю, ніж кожне підприємство окремо, почнуть вибудовувати інфраструктуру інноваційної діяльності — вишуквальні та дослідно-експериментальні майданчики, лабораторії та інші об'єкти конкретної науково-технічної спрямованості, які працюють в інтересах підвищення ефективності підприємств кластеру та його агропродукту.

Залучаючи в кластер різні освітні установи, учасники кластера зможуть впливати на рівень підготовки кадрів, зацікавивши студентів за допомогою різних заохочувальних програм, надання можливості стажування та інших форм залучення учнів у свою діяльність.

Розробивши на практиці свій специфічний інноваційний механізм, учасники кластера, його інноваційне ядро, зможуть створювати реко-

ментації для інших галузей та видів діяльності, надавати консультаційні послуги, формуючи, таким чином, науково-методологічну базу інноваційного розвитку всієї агропромислової галузі.

Організаційна та фінансова підтримка інших членів кластера полегшить його підприємствам доступ до кредитних та інших фінансових ресурсів, а з часом дозволить сформувати механізм венчурного фінансування, ризику якого будуть пом'якшуватися саме гарантією взаємної підтримки один одного учасниками кластера.

Розвиток інноваційних виробничих кластерів у системі АПК і об'єднання їх в асоціації за різними комерційними, галузевими, товарними ознаками, дасть можливість створити систему рівневих зв'язків, які дозволять цим асоціаціям стати впливовими інституціями, здатними ефективно лобювати свої інтереси в органах влади, з метою спонукати державу не тільки проголосувати свою зацікавленість в інноваційному розвитку агропромислової галузі (як у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій Кабінетом Міністрів у 2007 році або Концепції реформування та розвитку аграрної освіти і науки, затвердженій Кабінетом Міністрів 6 квітня 2011), але й приводити проголошені заходи до їх логічного завершення.

ВИСНОВКИ

Таким чином, наукові дослідження у сфері науково-технічного розвитку агропромислового комплексу дозволяють встановити, що розвиток інноваційної діяльності в цій галузі гальмується цілим рядом чинників різноманітної природи — природно-історичними, соціально-економічними, державними, законодавчими, фінансово-економічними та ринковими.

Ефективним засобом подолання тенденцій, що перешкоджають ефективному побудови інноваційної моделі розвитку АПК, є інноваційно-виробничі агропромислові кластери.

Література:

1. Височан О.С., Пікуш Ю.В. Наукові підходи до визначення понять "інновації" та "інноваційна діяльність" у сільському господарстві [Електронний ресурс] / О.С. Височан, Ю.В. Пікуш // Вісник Хмельницького національного університету. — 2011. — № 2. — Т. 3. — Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/.../101-104.pdf
2. Міщенко І.М. Інноваційна діяльність у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.02.02 "Економіка та управління науково-технічним прогресом" / І.М. Міщенко. — К., 2005. — 21 с.

3. Саранчук Г.М. Інноваційний розвиток сільського господарства як основа підвищення його конкурентоспроможності / Г.М. Саранчук // Інноваційна економіка. — 2010. — № 1. — С. 26—32.
4. Саїдаблаєва Е.Ш. Специфіка інноваційного розвитку підприємств сільського господарства [Електронний ресурс] / Е.Ш. Саїдаблаєва. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/KNP/163/knp163_25-27.pdf
5. Иванов В.А. Методологические основы инновационного развития агропромышленного комплекса [Електронний ресурс] / В.А. Иванов // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2008. — № 2 (2). — С. 50—59. — Режим доступу: <http://esc.vsc.ac.ru/file.php?module=Articles&action=view&file=article&aid=89>
6. Попова О.В. Вопросы методологии управления инновационными процессами в АПК [Електронний ресурс] / О.В. Попова. — Режим доступу: www.bali.ostu.ru/umc/arhiv/2007/1/Porova.doc
7. Позняков С.А. Развитие инновационных процессов в АПК: автореф. на соискание научн. степени канд. экном. наук: спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности)" / С.А. Позняков. — Воронеж, 2008. — 20 с.
8. Покотилова В.І. Інноваційний розвиток аграрного сектора в умовах НТР [Електронний ресурс] / В.І. Покотилова. — Режим доступу: http://www.confcontact.com/2009_03_05/1_pokotilova.htm
9. Канафоцька Г.П. Стан і перспективи розвитку інноваційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / Г. Канафоцька // Всеукраїнська профспілка винахідників та інноваторів. — Режим доступу: <http://tuii.org/stan-i-perspektivi-rozvitku-innovatsiiniikh-protsesiv-v-ukrajini>
10. Юдина В.И. Развитие инновационной деятельности в сельском хозяйстве: на материалах Оренбургской области: автореф. на соискание научн. степени канд. экном. наук: спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности)" / В.И. Юдина. — Москва, 2008. — 21 с.
11. Зинченко А.В. Развитие инновационных процессов в региональном АПК: автореф. на соискание научн. степени канд. экном. наук: спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности)" / О.В. Зинченко. — Волгоград, 2005. — 20 с.
12. Суспицына Г.Г. Научно-технический прогресс — основа развития и интенсификации АПК / Г.Г. Суспицына // Материалы XIII научно-технической конференции "Вузовская наука — Северо-Кавказскому региону". Том третий. Экономика. — Ставрополь: СевКавГТУ, 2009. — 190 с.
13. Концепція реформ і розвитку аграрної освіти та науки в Україні: схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2011 р. № 279-р. [Електронний ресурс] / офіц. веб-сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=279-2011-%D1%80>
14. Звіт Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності Державної служби статистики України [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Державної служби статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Статистичний бюлетень Національного банку України [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Національного банку України. — Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57898
16. Закон України "Про Державний бюджет України на 2006 рік" № 3235-15 за станом на 25 листопада 2006 р. [Електронний ресурс] — офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3235-15>
17. Закон України "Про Державний бюджет України на 2007 рік" № 489-16 за станом на 09 липня 2007 р. [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=489-16>
18. Закон України Про Державний бюджет України на 2008 рік № 107-17 за станом на 18 грудня 2008 р. [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=107-17>
19. Закон України Про Державний бюджет України на 2009 рік 835-17 за станом на 23 грудня 2009 р. [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=835-17>
20. Закон України Про Державний бюджет України на 2010 рік 2154-17 за станом на 30 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2154-17>
21. Закон України Про Державний бюджет України на 2011 рік 2857-17, за станом на 27 липня 2011 р. [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2857-17>
22. Звіт Середня заробітна плата за видами економічної діяльності Державної служби статистики України [Електронний ресурс] / Офіц. веб-сайт Державної служби статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
Стаття надійшла до редакції 25.12.2011 р.